

Realizacja założeń turystyki zrównoważonej przez wybrane obiekty forteczne w Polsce pełniące rolę turystyczną – prawda czy fikcja?

Paweł Bukowski

pbukowski@wsb.torun.pl

Uniwersytet WSB Merito Toruń

Dariusz Jacek Olszewski-Strzyżowski

dariusz.olszewski@awf.gda.pl

Akademia Wychowania Fizycznego im. Józefa Śniadeckiego w Gdańsku

ORCID: 0000-0001-7179-2808

Abstrakt

Turystyka ma często negatywny wpływ na środowisko naturalne i kulturowe. Wyzwaniem jest zatem znalezienie sposobu na rozwijanie jej w sposób zrównoważony, tak aby przyczyniała się do ochrony dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego i społecznego, a nie jego niszczenia. Takie wskazania odnoszą się zwłaszcza do najpopularniejszych obecnie typów turystyki, a mianowicie: turystyki miejskiej i kulturowej, turystyki krajoznawczej i aktywnej. Autorzy zakładają, że również aktywności turystyczne podejmowane w obiektach fortecznych (w ramach turystyki miejskiej i kulturowej), realizowane być powinny z zachowaniem zrównoważonych założeń. Celem artykułu jest zbadanie, czy wybrane obiekty forteczne: Twierdza Boyen w Giżycku, Twierdza Kłodzko, Twierdza Modlin, które pełnią rolę turystyczną rzeczywiście przez swoje działania (usługi, oferty itp.) przyczyniają się do realizacji założeń turystyki zrównoważonej. W artykule zostaną przedstawione różne przykłady działań podejmowanych na terenie tychże twierdz, które pozwalają na zachowanie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz rozwój turystyki w sposób zrównoważony.

Słowa kluczowe: fortyfikacje, turystyka zrównoważona, turystyka miejska, turystyka kulturowa

Wprowadzenie

Zgodnie z definicją turystyka zrównoważona zakłada m.in. minimalny wpływ na środowisko naturalne, a jednocześnie zaspokaja potrzeby turystów i korzysta z zasobów lokalnych. Koncepcja turystyki zrównoważonej powstała jako odpowiedź na tzw. turystykę masową i wszelkich zagrożeń, jakie z niej wynikają. To taka aktywność turystyczna, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną, ekonomiczną i kulturową integralność odwiedzanych terenów, a także zachowuje w niezmiennym stanie zasoby naturalne, przyrodnicze, kulturowe i społeczne tych destynacji [Olszewski-Strzyżowski 2022]. Również Sally Everett i Cara Aitchison zauważają, że turystyka dzięki przestrzeganiu zasad zrównoważonego rozwoju, odgrywa ważną rolę w rozwoju wielu krajów i regionów świata, m.in. wzmacniając tożsamość kulturową i społeczną [Everett, Aitchison 2008, s. 150-167]. Działania takie powinny być podejmowane przez

destynacje turystyczne, zwłaszcza posiadające potencjał z zakresu turystyki miejskiej i kulturowej. Według Ministerstwa Sportu i Turystyki, coraz więcej destynacji turystycznych silnie angażuje się w rozwój turystyki i dziedzin z nią powiązanych, ponieważ dzięki niej:

- rozwijają nowe funkcje gospodarcze, kulturalne, rozrywkowe, środowiskowe, w zakresie infrastruktury i przestrzeni;
- budują wartości kulturotwórcze, kształtując wrażliwość i poczucie piękna, dostarczającą przeżyć duchowych;
- stanowią ważną składową rozwoju zrównoważonego, której odpowiednie kształtowanie wpływa na ochronę dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego oraz pielęgnowanie tradycji regionalnych i lokalnych;
- wspierając zrównoważony rozwój poprzez wdrażanie nowych technik, technologii i procesów [MSiT 2008, s. 9].

Jednym ze sposobów na realizację założeń turystyki zrównoważonej jest także adaptacja i wykorzystanie obiektów militarnych, które najczęściej zyskują nową kulturową, społeczną i turystyczną rolę. Polska uznawana jest za jedną z najciekawszych destynacji turystycznych, w których zachowały się obiekty militarne z różnych okresów historycznych. Począwszy od średniowiecznych zamków po współczesne obiekty militarne z czasów zimnej wojny. Wiele takich obiektów po przejściu procesów konserwacji i rewitalizacji zyskało nową funkcjonalność, co wpłynęło także na ich popularności, przyciągając zarówno turystów zagranicznych, jak i rodzimych miłośników historii i militariów. Warto dodać, że jednymi z najważniejszych obiektów tego typu są Twierdza Boyen, Twierdza Modlin oraz Twierdza Kłodzko. Obiekty te współtworzą i należą do „największego muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu” – jak określił Polskę Armin Mikos von Rohrscheidt w perspektywie potencjału turystyki kulturowej [2009].

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że wymienione wyżej twierdze, które uczyniono przedmiotem, analizy wpisują się w szersze zjawisko – kulturowej turystyki militarnej. Ta forma turystyki kulturowej definiowana jest jako aktywności „mające za cel uzyskanie osobistego doświadczenia lub edukację, których istotną częścią programu decydującą o podjęciu podróży lub udziale w niej jest zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy” [Mikos v. Rohrscheidt 2016, s. 154]. Na

dynamikę rozwoju tego typu turystyki wpływa rozpoznawanie w wielu obiektach o charakterze militarnym – oprócz zamków, także fortece, bunkry, a nawet miejsca bitew – ich potencjału turystycznego. Wyniki badań przeprowadzonych przez zespół z Rzeszowa wykazały zainteresowanie twierdzami obronnymi i zamkami w Polsce wykraczające poza ramy rodzimych turystów [Kulpiński i in. 2022]. Analizę rozmaitych aspektów, wymiarów i wyzwań militarnej turystyki kulturowej podjęli Tadeusz Jędrusiak i Armin Mikos von Rohrscheidt [2011]. Oprócz oczywistych funkcji obronnych obiekty i miejsca mogą być interpretowane jako dziedzictwo odsyłające do dawnych umiejętności, technik, inaczej rzecz ujmując, sztuki fortyfikacji [Nastrożny 2016; 2018]. Znaczenie polskich elementów sztuki obronnej dla turystyki analizowali autorzy wielu opracowań [por. Bogdanowski 1993; Cynarski 2012a-b; Cynarski, Chała 2015], natomiast jak do tej pory zagadnienie realizacji założeń turystyki zrównoważonej w obiektach fortecznych nie było szeroko podejmowane w polskich opracowaniach naukowych. Poruszane obszary koncentrowały się głównie na walorach przyrodniczych i tych związanych z zagospodarowaniem. W opinii autorów zagadnienie to wymaga przybliżenia bowiem w skali europejskiej zwraca uwagę fakt, że tego typu obiekty posiadają i realizują kompleksową strategię rozwoju w myśl założeń turystyki zrównoważonej. Takim przykładem może być m.in. Twierdza Suomenlinna w Finlandii [Suomenlinna Sveaborg 2023], czy projekt *Fortress Reinvented: Unleashing the tourism potential of historical fortresses in the western Balkans* współfinansowany przez Unię Europejską służący rozwojowi turystyki w obiektach fortecznych na terenie zachodnich Bałkanów [Fortress Reinvented 2021]. Dlatego celem autorów jest wskazanie potencjału turystyki zrównoważonej realizowanej w obiektach fortecznych i ocena na przykładzie wybranych obiektów, jak w praktyce obiekty forteczne w Polsce pełnią rolę turystyczną. Czy ich działalność jest zgodna z założeniami turystyki zrównoważonej, czy może stanowi jedynie fikcję?

Zagadnienia z zakresu ekologii i ochrony przyrody, realizowane w obiektach fortecznych

Ochrona przyrody w ramach zrównoważonej turystyki w miastach i obiektach fortecznych wykorzystywanych na cele turystyczne stanowi istotne wyzwanie. W myśl założeń Światowej Organizacji Turystycznej jednym z kluczowych postulatów zrównoważonego podejścia do turystyki jest m.in. minimalizowanie negatywnego wpływu na środowisko naturalne [UNWTO 2023]. Cechę wspólną obiektów fortecznych stanowi fakt, że po utraceniu znaczenia militarnego, porzucone

i niewykorzystywane zgodnie ze swoim przeznaczeniem stały się one ostoją dla dzikiej roślinności oraz gatunków zwierząt, które z biegiem lat wykształciły tam interesujące ekosystemy. Jak pisze Ewa Wojtoń, ich usytuowanie i powiązanie z przyrodą stanowi ważny element podnoszący atrakcyjność i wzbogacający ofertę [Wojtoń 2012, s. 77]. W Polsce również istnieje odpowiednie prawodawstwo, które uwzględnia ochronę zabytków oraz związane z nimi kwestie środowiskowe. *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* stanowi podstawę regulacji w tym obszarze, wymagając uwzględnienia aspektów ochrony przyrody i równowagi ekologicznej. Dodatkowo, zarządzanie obiektami zabytkowymi oparte jest na programach opieki nad zabytkami, które mają na celu uwzględnianie uwarunkowań ochrony przyrody, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego¹.

W kontekście poruszanego tematu autorzy dokonali analizy programów ochrony przyrody obowiązujących w miejscowościach, w których zlokalizowane są twierdze, aby sprawdzić znaczenie aspektów ochrony przyrody w kontekście zrównoważonego rozwoju i turystyki na ich terenie.

Giżycko

W ramach Programu Ochrony Środowiska dla Gminy Giżycko na lata 2021-2025 z perspektywą do 2028 roku, nie ma bezpośrednich odniesień do Twierdzy Boyen. W związku z tym, niepodobna jednoznacznie określić, w jakim stopniu ochrona przyrody tego obiektu wpisuje się w ogólne działania programu ochrony środowiska prowadzonego przez gminę [Gmina Giżycko 2021-2025].

Kłodzko

Program Ochrony Środowiska dla Gminy Miejskiej Kłodzko na lata 2022-2025 z perspektywą do roku 2029, oparty na dokumentach gminnych, w tym głównie na Strategii Rozwoju Miasta Kłodzka – „Strategii Kłodzko 2030”, skupia się na celach związanych z ochroną środowiska. Istotne elementy programu dotyczą również zachowania dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego oraz zrównoważonego rozwoju miasta.

¹ Warto w tym miejscu przytoczyć następujące zapisy ustawowe: Art. 2. 1. Ustawa nie narusza w szczególności przepisów o muzeach, Prawa ochrony środowiska, o ochronie przyrody; Art. 87. 1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami. 2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności: 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej [Ustawa 2003].

Dokument zawiera dwa główne cele strategiczne wyznaczające kierunki działania. Pierwszy z nich „Kłodzko Twierdza Piękna” koncentruje się na zadbanym dziedzictwie architektonicznym i urbanistycznym miasta. Jest on ściśle powiązany z celami operacyjnymi, które mają na celu wzmocnienie i ochronę unikalnych walorów Kłodzka. Zakładane jest wykorzystanie atutu zróżnicowanej struktury przestrzennej miasta. Oznacza to, że unikalne cechy urbanistyczne i układ przestrzenny Kłodzka zostaną uwzględnione i wykorzystane w sposób sprzyjający jego rozwojowi. Rewitalizacje infrastrukturalne wybranych rejonów, mają na celu przywrócenie dawnej świetności historycznym obszarom poprzez modernizację i ożywienie infrastruktury. Wzmocnienie atutów zielonego Kłodzka, oznacza ochronę i promocję obszarów zielonych, takich jak parki, ogrody i tereny rekreacyjne, które są istotne dla jakości życia mieszkańców i atrakcyjności turystycznej miasta. Budowa zielonego szkieletu miasta, czyli tworzenie spójnej sieci przestrzeni zieleni, ma na celu zapewnienie równomiernego dostępu do terenów rekreacyjnych dla mieszkańców i turystów.

Drugi cel strategiczny „Kłodzko Twierdza Bliskości” koncentruje się na stworzeniu miasta kompaktowego, gdzie efektywna komunikacja i bliskość stanowią kluczowe elementy. Miasto dąży do poprawy układu komunikacyjnego oraz wypracowania modeli rozwoju przestrzennego uwzględniających aspekty transportowe. Poprzez analizę i dostosowanie infrastruktury, miasto stara się zminimalizować utrudnienia oraz poprawić płynność ruchu drogowego. Poprzez strategie planowania przestrzennego, miasto dąży do zrównoważonego rozwoju, minimalizując negatywne skutki komunikacyjne i tworząc sprzyjające warunki dla pieszych, rowerzystów i transportu publicznego.

W ramach dokumentu Program Ochrony Środowiska dla Gminy Miejskiej Kłodzko na lata 2022-2025 z perspektywą do roku 2029 istnieje także wątek ochrony nietoperzy i zieleni na obszarze Twierdzy Kłodzko. Świadomość potrzeby zachowania i ochrony nietoperzy jako istotnych składników lokalnego ekosystemu prowadzi do podejmowania działań mających minimalizować zakłócenia ich spoczynku i migracji poprzez ograniczenie ruchu turystycznego w okresie hibernacji [Gmina Miejska Kłodzko 2022-2025].

Twierdza pełni również istotną rolę w ekosystemie miasta. Obszar Twierdzy Głównej stanowi jedno z większych skupisk leśnych w Kłodzku, dlatego istotne jest zachowanie i ochrona tego zielonego krajobrazu. Poprzez odpowiednie działania,

miasto dąży do zrównoważonego zarządzania zielenią, chroniąc unikalne ekosystemy i wpływając na poprawę jakości środowiska.

Podsumowując, działania Kłodzka w najbliższej przyszłości mają na celu ochronę i promocję dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego miasta, przy jednoczesnym dążeniu do zrównoważonego rozwoju. Poprzez wykorzystanie atutów przestrzennych, rewitalizację infrastruktury, ochronę zieleni i gatunków chronionych nietoperzy, rozwój infrastruktury sieciowej, termomodernizację budynków i promocję Zielonego Budownictwa, Kłodzko ma stać się pięknym, zrównoważonym miejscem, atrakcyjnym zarówno dla mieszkańców, jak i turystów. Założenia te są spójne z celami rekomendowanymi przez Światową Organizację Turystyki.

Nowy Dwór Mazowiecki

Twierdza Modlin, położona w miejscowości Nowy Dwór Mazowiecki, pełni nie tylko rolę historycznego zabytku, ale także stanowi ważne miejsce ochrony przyrody. Jednym z kluczowych aspektów jest zachowanie i dbałość o otaczającą ją zieleni oraz pielęgnacja obszarów zamieszkiwanych przez rzadkie gatunki ptaków. W związku z tym oczekiwanym byłyby działania mające na celu ochronę i zachowanie istniejących ekosystemów. Niestety mimo obowiązujących założeń ochrony przyrody na terenie powiatu i województwa, w przypadku Twierdzy Modlin na stronie miejskiej nie można znaleźć odniesień do dokumentów stanowiących o ochronie przyrody bezpośrednio na terenie obiektu. Co więcej, dzięki aktywności społeczników została powstrzymana kontrowersyjna inwestycja budowlana w konsekwencji, której dokonano wycięcia drzew, zagrażając tym samym siedliskom ptaków. Budowa ta miała być zlokalizowana w odległości zaledwie 50 m od najstarszej części twierdzy [Liderzy 2023].

Podsumowując, z powyższych analiz rysuje się obraz miasta Kłodzka jako najbardziej świadomego ośrodka w kontekście turystycznego wykorzystania twierdzy oraz ochrony przyrody i aspektów powiązanych ze zrównoważonym rozwojem, mających bezpośredni oraz pośredni wpływ na dostępność turystyczną miasta oraz twierdzy. Giżycko oraz Nowy Dwór Mazowiecki to miejscowości, które oprócz działań doraźnych takich jak ochrona pomników przyrody, mając świadomość wartości posiadanego zabytku nie akcentują szczegółowych działań zmierzających do ochrony dziedzictwa przyrodniczego na terenie kompleksów fortecznych. W przypadku Twierdzy Modlin obserwujemy również działania występujące wbrew przyjętym

regulacjom, co dodatkowo negatywnie wpływa na nastroje społeczne i aktywizuje organizacje proekologiczne w celu ochrony.

Oprócz wymienionych twierdz, warto wspomnieć o innych przykładach działań w zakresie ochrony potencjału przyrodniczego terenów forteczno-militarnych w Polsce, takich jak Biskupia Górka w Gdańsku oraz Twierdza Wisłoujście. Te inicjatywy stanowią inspirujące przykłady konkretnych starań podejmowanych w celu zachowania dziedzictwa kulturowego przy jednoczesnym uwzględnianiu ochrony przyrody. Ciekawą formę ochrony przyrody zastosowano również w przypadku Fortu IV Twierdzy Toruń. Część tego obiektu (kaponiera barkowa lewa) została objęta programem ochrony Natura 2000 z uwagi na hibernujące nietoperze, co podkreśla jego znaczenie dla zachowania unikalnych walorów przyrodniczych. Pozostała część fortu została zaadaptowana na potrzeby turystyki: hotel, obiekt gastronomiczny oraz przestrzeń konferencyjne [Fort Toruń 2023]. Fort IV Twierdzy Toruń stanowi inspirujący model, który łączy ochronę przyrody z działaniami na rzecz rozwoju turystyki, oferując jednocześnie unikalne doświadczenia dla odwiedzających.

Charakterystyka i współczesne zagospodarowanie turystyczne: Twierdzy Boyen w Giżycku, Twierdzy Kłodzko oraz Twierdzy Modlin

Poniżej przedstawiono charakterystykę wybranych obiektów militarnych: Twierdzy Boyen w Giżycku, Twierdzy Kłodzko oraz Twierdzy Modlin. Ich wybór podyktowany został faktem, że są to znaczące historyczne i kulturowe miejsca, które jednocześnie posiadają potencjał do realizacji zrównoważonej turystyki.

Twierdza Boyen w Giżycku

Twierdza ta należy do największych atrakcji turystycznych nie tylko Giżycka, ale całego regionu i Polski. To ponad 100-hektarowy obiekt [Krahel 2003, s. 101], który od lat jest magnesem przyciągającym rzesze turystów krajowych i zagranicznych niezależnie od stopnia zainteresowania architekturą militarną. Historyczny rodowód twierdzy datuje się na II poł. XIX wieku. Jej budowa trwała do 1855 roku, ale właściwe użytkowanie z przeznaczeniem na cele militarne lub powiązane z wojskiem miało miejsce do lat 50. XX wieku. Twierdza została zlokalizowana w strategicznym punkcie, blokując przesmyk między jeziorami Niegocin i Kisajno [Twierdza Giżycko 2023a]. Po wycofaniu wojska obiekt był użytkowany na cele przemysłu spożywczego. Taki stan rzeczy trwał do początku lat 90. XX wieku, kiedy to zaczęto go wykorzystywać w ramach turystyki [Twierdza Giżycko 2023]. Obecnie twierdza uznawana jest za jeden z najlepiej

zachowanych obiektów architektury militarnej udostępniony na cele turystyczne w Polsce [Dzieje 2016] i największa w tej części Mazur [Kahel 2003, s. 101].

Biorąc pod uwagę powyższe informacje warto zauważyć również, że Giżycko jest jednym z najchętniej odwiedzanych w regionie Wielkich Jezior Mazurskich. Według danych Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Giżycku w okresie od czerwca do lipca 2022 roku miasto odwiedziło 85 077 osób, czyli blisko o 10% turystów więcej niż w tym samym okresie rok wcześniej [Gazeta Olsztyńska 2022]. Główną grupę turystów stanowili Polacy, a przede wszystkim wycieczki szkolne oraz rodziny z dziećmi [Kather 2022]. W grupie zagranicznych turystów w sezonie turystycznym 2022 przodowali goście z Niemcy oraz Czech [Kather 2022]. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że ruch turystyczny w tym mieście odbywa się dwukanałowo, bowiem do Giżycka turyści mogą docierać drogą wodną i lądową. Powyższe dane znajdują także odzwierciedlenie w liczbie turystów odwiedzających Twierdzę Boyen. Według danych Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Giżycku w 2022 roku w sezonie turystycznym obiekt ten odwiedziło 97 000 osób [dane wew. na podstawie informacji przesłanych przez administrację obiektu]. Położenie w turystycznie atrakcyjnym regionie, którym są Mazury tego ciekawego obiektu militarnego, w naturalny sposób zdeterminował ruch turystyczny przyjazdowy (zwłaszcza w zakresie oferty historyczno-kulturowy). Jednocześnie zagospodarowanie terenów twierdzy podniosło atrakcyjność tego obszaru dla turystów kulturowych. Zwiedzający mogą skorzystać ze zróżnicowanych form zwiedzania indywidualnego oraz grupowego. W obiekcie wytyczono i oznakowano trzy trasy zwiedzania, które odpowiadają zróżnicowanym potrzebom turystów:

- Trasa niebieska – najłatwiejsza i dostępna dla osób z ograniczeniami ruchowymi, jak również rodzin z dziećmi. Zwiedzanie tym szlakiem trwa 1 godz., co więcej jest ona rekomendowana również w okresie zimowym;
- Trasa czerwona – to propozycja dla średniozaawansowanych turystów. Zwiedzanie obejmuje najważniejsze punkty fortyfikacji, na trasie są również schody i przejścia wałami. Czas zwiedzania zajmuje około 1,5 godz.;
- Trasa niebieska – została przygotowana z myślą o najbardziej doświadczonych gościach. Jest najdłuższa i obejmuje również elementy podziemi warowni. Włodarze obiektu rekomendują by zwiedzający wyposażeni byli w latarki i informują, że zwiedzanie zajmuje około 2 godz. [Podróże Onet 2022].

Administratorzy dopuszczają również dowolność w zwiedzaniu i możliwość poruszania się jednocześnie kilkoma trasami. Obiekt jest dostępny cały rok, znajduje się około 1,5 km od centrum miasta i jest przy nim parking [Podróże Onet 2022]. Zwiedzanie Feste Boyen jest również możliwe do zrealizowania dla turystów chcących zwiedzać obiekt na rowerach. Na terenie twierdzy oraz miasta wytyczono trasy: Mur Carnota oraz Wyspa Giżycka, które oprócz walorów twierdzy pozwalają zapoznać się również z pozostałymi atrakcjami krajoznawczymi miasta. Co więcej, oprócz ścieżek rowerowych i spacerowych gospodarze miasta przygotowali blisko 2 km trasy dla rowerzystów poruszających się na rowerach górskich (MTB *Moutain Terrain Bike*) [Twierdza Giżycko 2023b]. Przygotowana inicjatywa jest także przykładem międzynarodowej kooperacji z Federacją Rosyjską powstała bowiem w ramach międzynarodowego projektu *Poland-Russia Cross-border Cooperation Programme 2014-2020* [Twierdza Giżycko 2023b].

Poza przygotowanymi szlakami zwiedzania naturalnym procesem adaptacyjnym terenów twierdzy było również przystosowanie oraz udostępnienie przestrzeni i infrastruktury obiektów na cele turystyczno-kulturalne. Na terenie Feste Boyen zlokalizowane są obiekty wystawowe takie jak:

- Galeria Koszarowca „Miecz”, w której znajdują się ekspozycje tematyczne powiązane z historią twierdzy i kraju. Są tam m.in. makieta Twierdzy Boyen, izba żołnierska z umundurowaniem żołnierskim z okresu I wojny światowej oraz wystawa poświęcona historii Giżycka. Oprócz tego zwiedzający mogą odwiedzić salę regionalną z wystawą rękodzieła, salę Solidarności oraz wystawę poświęconą postaci Bogusława Domaniewskiego (1910-2002), podróżnika, przyrodnika, krajoznawcy, który w Twierdzy Boyen prowadził Muzeum Fauny i Flory [Twierdza Giżycko 2023a];
- Laboratorium Prochowe, w którym znajdują się zbiory militariów z różnych epok. Oprócz tego ekspozycja została wzbogacona multimediami oraz repliką armaty oblężniczej;
- Stajnia z wozownią – to kolejny element urozmaicający ekspozycję. Znajdują się tutaj artefakty związane z przeznaczeniem dostępnego obiektu. Ekspozowane są uprząże konne, powozy, siodła itd. Oprócz tego na pierwszym piętrze znajduje się przestrzeń, w której organizowane są wystawy czasowe;
- Warsztat zbrojmistrza – to przestrzeń, w której gospodarze przygotowali ekspozycję związaną stricte z przeznaczeniem tego obiektu. Z tego powodu

są tutaj m.in. elementy wyposażenia kuźni, a przed obiektem znajdują się repliki dział. Ciekawą inicjatywą jest przestrzeń znajdująca się na piętrze pod nazwą: „Kuźnia rzemiosła i sztuki”, która umożliwia artystom ekspozycję swojej twórczości bez narzucania wariantów tematycznych. Tu również odbywają się warsztaty rękodzielnicze dla grup zorganizowanych. [Twierdza Giżycko 20203c].

Opisywane przestrzenie stanowią ciekawe urozmaicenie przygotowanych tras zwiedzania. Ich zagospodarowanie przyczyniło się do przywrócenia funkcji turystycznej i kulturalnej. Stało się również impulsem do rozwoju produktów turystycznych Twierdzy Boyen w kierunku nowych przestrzeni biznesowych. Podjęte aktywności, m.in. rewitalizacja Laboratorium Prochowego, Stajni z wozownią oraz Warsztatu zbrojmistrza, przyczyniły się do uaktywnienia lokalnych społeczności. Warto też podkreślić, że aktywność ta była możliwa dzięki wsparciu środków europejskich w ramach projektu: „Adaptacja obiektów w twierdzy Boyen w Giżycku wraz z zagospodarowaniem terenów oraz zakupem wyposażenia wpływającego na ich unowocześnienie” [Giżycko 2023]. Umocnienia Giżycka w tym Twierdzy Boyen były również przedmiotem projektu, który zakładał powstanie Fortecznego Parku Kulturowego [Wyspa Giżycka 2000]. W założeniach projektowych taka forma ochrony krajobrazu oraz dziedzictwa antropogenicznego mogła pozytywnie wpłynąć na ochronę obiektu. Niestety do tej pory plany te nie zostały zrealizowane.

Produkty turystyczne i edukacyjne Twierdzy Boyen w kontekście zagadnień turystyki zrównoważonej

Powyższe dane skłaniają do pogłębionej analizy oferty turystycznej Twierdzy Boyen pod kątem przygotowanych produktów turystycznych w kontekście szeroko rozumianej turystyki zrównoważonej. W myśl definicji produkty turystyczne zgodne z jej założeniami oraz zagospodarowanie obiektów powinny zmierzać ku poszanowaniu wartości kulturowych, przyrodniczych, a także społecznych. Ich wpływ powinien przyczyniać się również do rozwoju gospodarczego regionu [Nowak 2023].

Twierdza Boyen powierzchniowo należy do największych zabytków Giżycka. Jak już wspomniano, zajmuje ona powierzchnię blisko 100 ha. Na jej terenie wytyczone zostały trasy zwiedzania, a w zagospodarowanych przestrzeniach przygotowano sale z ekspozycjami tematycznymi. Twierdza w Giżycku jako obiekt turystyczny jest udostępniona do zwiedzania przez cały rok. Do głównych segmentów rynkowych

odwiedzających ten obiekt zaliczyć można m.in.: osoby dorosłe, dzieci i młodzież, seniorów, osoby z niepełnosprawnościami, mieszkańców Giżycka, posiadaczy Giżyckiej Karty Miejskiej, grupy zorganizowane, grupy zorganizowane o charakterze edukacyjnym, pozostałe osoby uprawnione do zakupu np. biletu ulgowego, czyli honorowych dawców krwi, studentów, seniorów oraz rodziny wielodzietne. W ofercie turystycznej obiektu znajdują się produkty skierowane dla grup zorganizowanych dzieci i młodzieży, które mają charakter krajoznawczy i edukacyjny. W poniższej tabeli autorzy dokonali przeglądu oferowanych tam produktów.

Tab. 1. Propozycje produktów turystycznych dla grup zorganizowanych w Twierdzy Boyen

Lp.	Nazwa produktu	Grupa docelowa	Charakter	Dostępność	Dodatkowe opcje	Wykorzystane zasoby obiektu
1	Warsztaty rękodzielnicze i plastyczne	Uczniowie szkół podstawowych i ponadpodstawowych	Warsztaty plastyczne malowanie na kubkach, papierowa wiklina, zdobienie toreb, pompony z włóczki	I - VI/ IX - XII	Możliwe indywidualne lub przewodnickie zwiedzanie twierdzy	Sala Kuźnia Zbrojmistrza
2	Alarm w Twierdzy Boyen	Młodzież szkolna od klasy VII szkół podstawowych oraz starsza	Gra terenowa	I - VI/ IX - XII	Brak	Przestrzeń Twierdzy Boyen
3	Szpieg na Twierdzy Boyen	Młodzież szkolna od klasy VII szkół podstawowych oraz starsza	Gra terenowa	I - VI/ IX - XII	Brak	Przestrzeń Twierdzy Boyen
4	Tajemnica płk. Busse	Grupy zorganizowane, brak wskazanej specyfikacji wiekowej	Gra terenowa	I - VI/ IX - XII	Brak	Przestrzeń Twierdzy Boyen

Źródło: opracowanie własne na podstawie Twierdza Giżycko 2023a-c

Z zebranych danych wynika, że głównymi odbiorcami powyższych produktów turystycznych oferowanych na terenie Twierdzy Boyen są dzieci i młodzież w wieku szkolnym. Przygotowane oferty obejmują aktywności wykorzystujące przestrzeń oraz elementy zagospodarowania twierdzy. Z edukacyjnego punktu widzenia każda z proponowanych form zawiera możliwość poznania obiektu, ale przyglądając się uważnie propozycjom w obszarze gier terenowych, dostrzec można, że tworzą one alternatywę dla tradycyjnej formy poznania obiektu, wnosząc dodatkowy element edukacyjny i emocjonalny. Zarówno propozycja warsztatów plastycznych, jak i gier

terenowych stanowią klasyczny przykład realizacji trendu 3E (*excitement, education, entertainment* – tzn. *ekscytacja, edukacja i rozrywka*, mogącymi być elementami oferty zrównoważonej). Z powodzeniem stały się one alternatywą dla turystyki masowej oscylującej w obszarze 3S (z ang. *sun, sea, sand* – tzn. *słońce, plaża, piasek* – turystyka hedonistyczna).

Szeroko rozumiana misja edukacyjna realizowana w Twierdzy Boyen to również możliwość poznania dziedzictwa historycznego dzięki aktywności grupy rekonstrukcyjnej, która funkcjonuje na terenie obiektu. Grupa Rekonstrukcji Historycznej 147 Pułk Piechoty stanowiąca jednocześnie „gwardię Twierdzy Boyen” pozwala na zapoznanie się z umundurowaniem, wyposażeniem oraz rzemiosłem wojskowym żołnierzy z różnych epok historycznych. W ten sposób turyści mogą poznać „żywą historię” podczas wydarzeń organizowanych na terenie twierdzy [Twierdza Giżycko 2023a]. Aktywność grupy rekonstrukcyjnej nie jest stałą częścią oferty turystycznej obiektu, niemniej turyści mogą skorzystać z dedykowanej oferty, która jest promowana na stronie [Twierdza Giżycko 2023d], w skład której wchodzi oprowadzanie z przewodnikiem w mundurze, opcjonalnie wzbogacone o dodatkowe atrakcje, takie jak: wystrzał z armaty, przymierzanie munduru itp. Innym obszarem powiązanim z aktywnością grupy rekonstrukcyjnej jest również cykliczne wydarzenie, które co roku odbywa się na terenie twierdzy. „Święto Twierdzy Boyen” Operacja Boyen, to impreza, która odbywa się w długi sierpniowy weekend. Oprócz promocji dziedzictwa historycznego i możliwości zwiedzania twierdzy, stanowi przestrzeń do promocji lokalnych kulinariów, rękodzielnictwa. Podjęte aktywności angażują społeczność oraz lokalne podmioty gospodarcze i społeczne.

Przestrzenią dodatkową, która stanowi tło do realizacji wydarzeń kulturalnych i turystycznych jest dostępny na terenie obiektu Amfiteatr. Administrator obiektu przewidział komercjalizację tej przestrzeni i możliwość jej wynajmu zewnętrznym podmiotom na potrzeby organizowanych wydarzeń. Dodatkowo należy wspomnieć, że przestrzeń ta jest również wykorzystywana do realizacji aktywności przygotowanym m.in. przez władze miasta, które są skierowane dla mieszkańców i turystów [Twierdza Giżycko 2020e].

W odniesieniu do proponowanych produktów turystycznych, tras zwiedzania oraz zaadaptowanych przestrzeni należy wspomnieć, że w opinii ekspertów obiekt ten nie jest w pełni dostępny dla osób z dysfunkcjami, turystów z niepełnosprawnościami

zarówno z perspektywy dostępnych ciągów komunikacyjnych jak i przygotowania sal ekspozycyjnych [Pociborski, Zienkiewicz 2020, s. 151].

Twierdza Kłodzko

Przykładem bardzo ciekawego obiektu militarnego, zlokalizowanego w województwie dolnośląskim jest górująca nad miastem Twierdza Kłodzko. Podobnie jak opisywana wcześniej Twierdza Boyen w Giżycku, obiekt w Kłodzku stanowi jedną z najlepiej zachowanych twierdz w tym województwie, będąc główną atrakcją turystyczną miasta. Udostępniony współcześnie do zwiedzania obiekt posiada bardzo bogatą historię, która korzeniami sięga wczesnego średniowiecza, choć obecna bryła to efekt XVIII-wiecznych działań wojsk pruskich, które na polecenie Fryderyka II Wielkiego (1712-1786) dokonały rozbudowy twierdzy do obecnej formy [Kowal 2015, s. 110]. Obiekt został uznany za zabytek i udostępniony dla turystów w 1960 roku. Od tego czasu można datować rozwój oferty turystycznej [Twierdza Kłodzko, 2023].

Charakteryzując obiekt twierdzy kłodzkiej, nie może umknąć fakt, że jest ona położona w atrakcyjnym turystycznie i chętnie odwiedzanym regionie. Potwierdzeniem tej tezy może być to, że w najnowszym badaniu wielkości ruchu turystycznego na Dolnym Śląsku powiat kłodzki zajął trzecie miejsce pod względem koncentracji ruchu turystycznego. Region ten w 2022 roku odwiedziło 1 415 476 turystów [DOT 2023]. Powiat jest również drugim w województwie pod względem liczby obiektów noclegowych (189 obiektów) w województwie dolnośląskim [GUS, 2021, s 3] oraz liczby udzielonych noclegów, których w 2021 roku, których było około 1 300.

Wysoka frekwencja i atrakcyjność regionu znajdują odzwierciedlenie w równie imponującej liczbie turystów, która odwiedziła twierdzę kłodzką w 2022 roku. Zgodnie z prowadzonymi przez administratorów obiektu statystykami na zwiedzanie twierdzy w sezonie (2022) zdecydowało się 180 tys. turystów, co – według zarządzających obiektem – było historycznym rekordem frekwencji od czasu pandemii i stanowiło aż 12% turystów, którzy przyjechali do powiatu kłodzkiego w ubiegłym roku [Dziennik Wałbrzych 2023].

Analizując zagospodarowanie turystyczne twierdzy, należy podkreślić, że obiekt jest udostępniony do zwiedzania przez cały rok, co ma szczególne znaczenie z uwagi na region górski i wzmożony ruch turystyczny również w okresie zimowym. Zwraca uwagę także fakt, że z blisko 30-hektarowej powierzchni twierdzy do zwiedzania zostało udostępnione tylko 10% obiektu [Twierdza Kłodzko 2023]. Z informacji

zawartych na stronie internetowej obiektu wynika również, że turyści mogą zwiedzać go w dwóch wariantach tras dostępnych indywidualnie oraz w towarzystwie umundurowanego w strój z epoki przewodnika [Twierdza Kłodzko 2023]:

- Główna trasa turystyczna, która obejmuje historię fortyfikacji Kłodzka od X do XX wieku. Oprócz walorów antropogenicznych trasa jest również szansą na podziwianie panoramy miasta i Sudetów.
- Podziemna trasa turystyczna, to propozycja zwiedzania korytarzy kontrminerskich, czyli tuneli służący do neutralizacji aktywności oblężniczych wroga [Fort Wrocław 2023], które rozciągają się pod stokiem bojowym twierdzy.

Proponowane warianty tras można zwiedzić w grupach lub indywidualnie. Pełne zwiedzanie zajmuje około 3 godz. Turyści decydujący się na wyprawę jedną z tras muszą przygotować się na około 90 minut zwiedzania każdej z nich. Oprócz zapoznania się z architekturą obiektu na Trasie Głównej znajdują się ekspozycje umieszczone w kazamatach twierdzy (na stronie internetowej brak jest informacji, co znajduje się w ramach ekspozycji). W kontekście bezpieczeństwa turystów należy podkreślić, iż administratorzy obiektu zwracają uwagę na dysfunkcje, które wykluczają niektórych turystów ze zwiedzania podziemnej części.

Do głównych segmentów rynkowych odwiedzających ten obiekt zaliczyć można m.in.: osoby dorosłe, osoby uprawnione do biletów ulgowych (dzieci oraz młodzież szkolna, studenci, emeryci, honorowi dawcy krwi itd.) grupy zorganizowane. Twierdza Kłodzka jako zabytek podlega ochronie prawnej zgodnej z ustawodawstwem Rzeczypospolitej Polskiej. Wyróżniającą się na tle pozostałych obiektów fortecznych, aczkolwiek niezbyt popularną w Polsce jest ochrona dziedzictwa kulturowego tego obiektu w formie Fortecznego Parku Kulturowego Twierdzy Kłodzko. Dzięki temu ściśle określony obszar twierdzy oprócz walorów kulturowych, dziedzictwa historycznego ma również zapewnioną ochronę w obszarze krajobrazu kulturowego, jaki tworzy obiekt Twierdzy Głównej, fortu wspomagającego Owcza Góra, Przedmieścia Ząbkowickiego oraz innych obiektów powiązanych z dawną infrastrukturą militarną Twierdzy Kłodzko [Kielar 2007].

Produkty turystyczne i edukacyjne Twierdzy Kłodzko w kontekście zagadnień turystyki zrównoważonej

Zagospodarowanie obiektu oraz atrakcyjna lokalizacja w naturalny sposób przyczyniły się do wykorzystania jego przestrzeni w celu przygotowania produktów

turystycznych dostępnych dla zorganizowanych grup turystycznych. Autorzy w poniższej tabeli dokonali inwentaryzacji oraz analizy przygotowanej oferty, biorąc pod uwagę charakter, dostępność oraz wykorzystanie zasobów badanego obiektu turystycznego.

Tab. 3. Propozycje produktów turystycznych w Twierdzy Kłodzko

Lp.	Nazwa produktu	Grupa docelowa	Charakter	Dostępność	Dodatkowe opcje	Wykorzystane zasoby obiektu
1	Główna trasa turystyczna	Turyści indywidualni i grupy zorganizowane	Tradycyjne zwiedzanie w formie krajoznawczej	Wszyscy turyści poza osobami z dysfunkcjami	Możliwość wynajęcia przewodnika, dokupienie opcji z wystrzałem z armaty	Trasa wykorzystuje naziemne ścieżki oraz zagospodarowane przestrzenie obiektu
2	Podziemna trasa turystyczna - labirynty	Turyści indywidualni i grupy zorganizowane	Tradycyjne zwiedzanie w formie krajoznawczej	Wszyscy turyści poza osobami z dysfunkcjami	Możliwość wynajęcia przewodnika, dokupienie opcji z wystrzałem z armaty	Trasa wykorzystuje zabezpieczone podziemne korytarze kontrminerskie
3	Zwiedzanie grupowe	Szkolne grupy zorganizowane	Zwiedzanie obiektu w zależności od potrzeb grupy. Szlak główny, podziemny lub dwie trasy jednocześnie	Dzieci i młodzież poza osobami z niepełnosprawnościami oraz wyłączeniami zdrowotnymi		
4	Nocne zwiedzanie	Turyści indywidualni i grupy zorganizowane	Fabularyzowana trasa zwiedzania z efektami specjalnymi	Wszyscy turyści poza osobami z dysfunkcjami oraz wyłączeniami z uwagi na wiek turystów	Możliwość organizacji dla grup zorganizowanych podczas eventu, dokupienie opcji z wystrzałem z armaty	Wykorzystanie szlaków naziemnych, korytarzy kontrminerskich oraz przewodników w strojach
5	Gra o fort	Dzieci i młodzież w wieku szkolnym	Fabularyzowana gra edukacyjna i żywa lekcja historii	Dzieci i młodzież poza osobami z niepełnosprawnościami oraz wyłączeniami zdrowotnymi	Brak	Trasa zwiedzania, przewodnicy w mundurach
6	Twierdza Kłodzko poza szlakiem	Grupy zorganizowane, grupy firmowe, grupy szkolne od 5 do 15 osób	Dopasowane do charakteru grupy zwiedzanie obejmujące zwiedzanie obiektów poza standardowym szlakiem zwiedzania	Turyści indywidualni poza osobami z niepełnosprawnościami oraz dysfunkcjami zdrowotnymi	Możliwość wpływu turystów na przebieg trasy, zgodny z zainteresowaniami	Standardowe trasy zwiedzania jak również szlaki i miejsca na co dzień niedostępne do zwiedzania.
7	Lekcja Muzealna	Dzieci i młodzież w wieku szkolnym	Lekcje historii dopasowane do wieku odbiorców	Dzieci i młodzież w wieku szkolnym; produkt dostępny III-VII	Możliwość dokupienia pokazu wystrzału z armaty	Standardowa trasa zwiedzania wraz z salami ekspozycyjnymi
8	Zostań rekrutem	Uczestnicy imprez firmowych od 30 do 50 osób	Realizacja zwiedzania oraz zadań w ramach przygotowanych stanowisk: szkolenie artyleryjskie, szkolenie muszkietera, szkolenie minerskie	Osoby dorosłe, uczestnicy eventów	Możliwość dokupienia usługi cateringowej	Zwiedzanie niedostępnych miejsc Twierdzy Kłodzko wraz z wykorzystaniem sal jako miejsca zbiórki ekspozycji, trasy głównej oraz trasy podziemnej połączone z

						elementami grywalizacji
--	--	--	--	--	--	-------------------------

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Twierdza Kłodzko 2023

Analiza dostępnych produktów turystycznych pozwala stwierdzić, że obiekt zapewnia dostęp do zróżnicowanej oferty dla turystów indywidualnych i grupowych. W podziale demograficznym są one dostępne dla dzieci i młodzieży oraz osób dorosłych. W ramach prowadzonej działalności Twierdza Kłodzka oferuje również produkty turystyczne specjalnego przeznaczenia jak np. spotkania firmowe czy zwiedzanie poza szlakiem.

Przygotowane produkty opierają się w całości na zasobach infrastrukturalnych twierdzy. W zależności od przygotowanego produktu zawierają zróżnicowane komponenty takie jak np. zwiedzanie podziemi czy sal ekspozycyjnych. Niektóre elementy oferty są również odpowiedzią na zapotrzebowanie turystów w postaci wiedzy przekazanej poprzez zabawę i grywalizację (np. „Gra o fort” czy „Zostań rekrutem”). Inne – dzięki wykorzystaniu funkcjonującej przy twierdzy grupie rekonstrukcji historycznej – zapewniają zaspokojenie potrzeb poznawczych i edukacyjnych poprzez możliwość zapoznania się w mundurami z epoki, sprzętem oraz żołnierskimi zwyczajami. Rdzeniem produktu turystycznego twierdzy jest edukacja oraz historia, które są dostępne w różnych wariantach produktów i form zwiedzania. Mając na względzie zagospodarowanie obiektu, warto zaznaczyć, że administratorzy starają się eksploatować w jak najszerszym stopniu dostępne i bezpieczne obszary Twierdzy Kłodzko. Co więcej, umożliwią oni również zwiedzanie poza szlakiem, które jest skierowane do bardziej zaawansowanych grup turystycznych. Zarządzający obiektem zwracają również uwagę, że niektóre z elementów trasy, stanowiące wprawdzie produkt turystyczny mogą nie być dostępne dla osób z niepełnosprawnościami, jak również szeroko rozumianymi dysfunkcjami zdrowotnymi uniemożliwiającymi zwiedzanie podziemnej części obiektu.

Na terenie obiektu funkcjonuje grupa rekonstrukcji historycznej 47 Pruski Pułk Piechoty. Członkowie grupy zajmują się popularyzacją wiedzy historycznej poprzez ekspozycję umundurowania oraz wyposażenia z epoki. Biorą oni czynny udział w wydarzeniach związanych z twierdzą, sami również organizują liczne eventy związane z jej popularyzacją. Aktywność grupy jest widoczna także w dostępnych elementach produktu turystycznego twierdzy, w postaci m.in. obsługi turystów przez umundurowanego przewodnika, obsłudze sprzętu artyleryjskiego przez turystów czy

prowadzeniu zajęć edukacyjnych dla dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych [Twierdza Kłodzko 2023].

Twierdza Kłodzko to również obiekt, który jest wykorzystywany jako miejsce organizacji innych wydarzeń turystycznych i kulturalnych. Przestrzenie twierdzy niejednokrotnie stają się tłem do organizacji imprez takich jak: Oktober Festung, Dni Twierdzy Kłodzko, Bitwa o Twierdzę, Artyleryjska Majówka, Nocne zwiedzenia czy inne związane z rocznicami lub prywatnymi inicjatywami [Twierdza Kłodzko 2023].

Przestrzenie obiektu oprócz funkcji turystycznej i ekspozycyjnej służą jako siedziba Akademii Przygody należącej do sektora organizacji pozarządowych. W ramach działań Akademia organizuje szkolenia, kursy z obszaru szeroko rozumianej sztuki przetrwania. Jej pracownicy i wolontariusze dbają również o rewitalizację oraz opiekę nad zachowaniem dziedzictwa historycznego i kulturowego obiektu.

Twierdza Modlin

W widłach rzek Wisły i Narwi, znajduje się monumentalny kompleks fortyfikacyjny Twierdzy Modlin, należący obecnie do zamieszkałej części miasta Nowy Dwór Mazowiecki. Historia tej warowni sięga XVII wieku, jednak bez względu na stacjonujące tu armie położenie tej fortyfikacji miało kluczowe znaczenie dla każdej z nich [Twierdza Modlin 2023a].

Walory geograficzne i strategiczne docenił król szwedzki Karol Gustaw (1622-1660), ale to działania wojsk francuskich na początku XIX wieku stały się kołem zamachowym rozbudowy kompleksu fortecznego. Zmienne koleje historyczne powodowały, że umocnienia Twierdzy Modlin przechodziły kolejno w ręce Rosjan, Polaków i ponownie wojsk rosyjskich. W tym czasie umocnienia zostały rozbudowywane do metod walki z wykorzystaniem nowych środków bojowych oraz taktyki. Przełomowym momentem w historii obiektu stała się kapitulacja twierdzy w 1915 roku na korzyść armii niemieckiej, która stacjonowała tu do odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 roku [Twierdza Modlin 2023a]. W okresie międzywojennym twierdzę używało wojsko polskie w celach koszarowych, magazynowych i szkoleniowych. W pierwszych dniach II wojny światowej załoga twierdzy odznaczyła się męstwem, broniąc się w osamotnieniu przez 18 dni. Podczas walk życie straciło ponad 2 000 żołnierzy. Obiekt został wyzwolony przez armię radziecką w 1945 roku. Po przejęciu przez wojsko polskie służył ponownie jako obiekt koszarowy. W latach 2012-2013 Agencja Mienia Wojskowego sprzedała najbardziej

rozpoznawalne budynki tj. Spichlerz oraz Koszarowiec prywatnym inwestorom [Twierdza Modlin 2023a].

Twierdza Modlin znajduje się w zamieszkałej dzielnicy Nowego Dworu Mazowieckiego, miasta położonego około 40 km od Warszawy. Mieści się tam międzynarodowy port lotniczy oraz węzły komunikacyjne wiodące do stolicy. Z punktu widzenia branży turystycznej miasto pełni raczej funkcję transferową dla osób podróżujących do Warszawy, a najważniejszą jego atrakcją jest właśnie twierdza, wokół której koncentrują się działania administracji oraz organizacji z sektora pozarządowego [Strefa Turysty 2023].

Analizując dostępne źródła internetowe poświęcone obiektowi można stwierdzić, że jego lokalizacja, dostępność oraz wyróżniki: monumentalna przestrzeń, najdłuższy budynek koszarowy w Europie, mogłyby być wyróżnikiem i determinantem dla zwiększonego ruchu turystycznego. Niemniej jednak powierzchnia obiektu i złożona struktura powodują spore utrudnienia w kontekście administracyjnym oraz konserwatorskim [Twierdza Modlin.com 2023]. W konsekwencji tego mamy do czynienia z sytuacją, w której turyści mogą skorzystać z kilku dostawców zróżnicowanych produktów turystycznych, których rdzeniem jest twierdza.

Na terenie Nowego Dworu Mazowieckiego wytyczono również szlaki turystyczne powiązane z twierdzą, które czynią obiekty dostępne do zwiedzania indywidualnego oraz zorganizowanego w asyście przewodników [Twierdza Modlin 2023a].

Produkty turystyczne i edukacyjne Twierdzy Modlin w kontekście zagadnień turystyki zrównoważonej

Dostępność turystyczna miasta i obiektu twierdzy w naturalny sposób okazała się determinantem do przygotowania różnych form zwiedzania obiektu. Zgodnie z ofertą dostępną na stronach internetowych: twierdzamodlin.pl, twierdzamodlin.com oraz witrynie nowydwormaz.pl/67,strefa-turysty można wyróżnić trzy najważniejsze grupy odbiorców (segmenty): turyści indywidualni, turyści zorganizowani: dzieci lub dorośli oraz uczestnicy eventów. Każda z powyższych kategorii posiada również opcje zwiedzania w asyście przewodnika. Dodatkowo na terenie twierdzy można przeprowadzić interaktywne formy zwiedzania takie jak gry terenowe, lekcje historii czy aktywne formy wypoczynku z elementami rekreacji podczas wydarzeń firmowych. Autorzy dokonali przeglądu produktów turystycznych w celu zweryfikowania dostępnej oferty na tle trendów związanych z turystyką zrównoważoną.

Tab. 4. Propozycje produktów turystycznych w Twierdzy Modlin

Lp.	Nazwa produktu	Grupa docelowa	Charakter	Dostępność	Dodatkowe opcje	Wykorzystane zasoby obiektu
1	Zwiedzanie indywidualne	Turyści indywidualnie	Samodzielne poznanie obiektów w twierdzy	Brak informacji	Brak informacji	Zewnątrz pas twierdzy
2	Zwiedzanie dla grup zorganizowanych dzieci i młodzieży	Grupy zorganizowane	Zwiedzanie w asyście przewodnika	Zapisy drogą mailową, wskazany własny transport	Brak informacji	Teren niebezpieczny, zwiedzanie na własną odpowiedzialność
3	Baśka Murmańska	Grupy zorganizowane	Gra miejska dla dzieci	Zwiedzanie indywidualne	Dedykowana strona internetowa produktu	Trasa umożliwia poznanie najważniejszych elementów Twierdzy Modlin
4	Spotkanie z historią	Dzieci i młodzież	Wycieczka szkolna z elementami lekcji historii	Grupy zorganizowane	Możliwość poszerzenia o grę terenową	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
5	Dzień w Twierdzy	Dzieci i młodzież	Propozycja edukacyjno-eventowa	Grupy zorganizowane	Wybór kilku opcji realizacji i komponentów produktu	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
6	Wojskowe Manewry	Dzieci i młodzież	Propozycja edukacyjno-eventowa	Grupy zorganizowane	Wybór kilku opcji realizacji i komponentów produktu	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
7	Twierdza Modlin na filmowo	Turyści indywidualni i grupowi	Szlak tematyczny	Turyści indywidualni i grupowi	Brak informacji	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
8	Twierdza Modlin szlakiem francuskim	Turyści indywidualni i grupowi	Szlak tematyczny	Turyści indywidualni i grupowi	Brak informacji	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
9	Twierdza Modlin szlakiem rosyjskim	Turyści indywidualni i grupy zorganizowane	Szlak tematyczny	Turyści indywidualni i grupowi	Brak informacji	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
10	Twierdza Modlin śladami drugiej wojny światowej	Turyści indywidualni i grupy zorganizowane	Szlak tematyczny	Turyści indywidualni i grupowi	Brak informacji	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
11	Twierdza Modlin z (nad) wody	Turyści indywidualni i grupy zorganizowane	Szlak tematyczny	Turyści indywidualni i grupowi	Brak informacji	Umożliwia poznanie najważniejszych obiektów twierdzy
12	Odkryj Twierdzę Modlin nocą	Grupy zorganizowane	Dedykowany produkt turystyczny	Grupy zorganizowane	Organizacja ogniska,	Odkrywanie niedostępnych miejsc, zwiedzanie najważniejszych wyróżników: wieża czerwona Centrum Edukacji Historycznej Prochownia 197
13	Przejażdżka po Twierdzy	Grupy zorganizowane	Dedykowany produkt turystyczny	Grupy zorganizowane	Możliwość organizacji ogniska	Objazd kompleksu w eko-busach, zwiedzanie najważniejszych wyróżników: wieża czerwona Centrum Edukacji Historycznej Prochownia 197

14	Zwiedzanko z kadetami	Grupy zorganizowane	Produkt turystyczny dla dzieci i młodzieży	Grupy zorganizowane	Możliwość organizacji ogniska	Połączenie zwiedzania z zajęciami i edukacyjnymi w twierdzy
----	-----------------------	---------------------	--	---------------------	-------------------------------	---

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Baśka Murmańska 2023; Strefa Turysty 2023; Twierdza Modlin 2023a

Powyższe zestawienie nie wyczerpuje całej oferty dostępnej w twierdzy, jednak zarysowuje segmenty turystów będących potencjalnymi odbiorcami. Produkty zostały przygotowane tak, aby były dostępne dla różnych grup odbiorców, wykorzystując one również przestrzenie i tematykę powiązaną z historią miasta oraz garnizonu. Mylącym dla turystów może być fakt centralnego miejsca w formie witryny, na której będą dostępne wszystkie produkty. Taki stan rzeczy może być wypadkową różnych dostawców eksploatujących zasoby Twierdzy Modlin.

Podobnie jak w przypadku pozostałych badanych obiektów (Twierdza Boyen oraz Twierdza Kłodzko) również w Twierdzy Modlin autorzy nie stwierdzili istnienia oferty dla turystów z niepełnosprawnościami. Wspólnym mianownikiem dla analizowanych fortec jest dostępność dla klientów biznesowych, która dotyczy możliwości zorganizowania dla nich pikników firmowych z elementami rekreacji, wynajęcia sali bankietowej, wiat ogniskowych, jak również całego terenu na potrzeby spotkań. Z punktu widzenia Twierdzy Modlin położenie w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy sprzyja pozyskaniu tej grupy turystów łatwiej aniżeli w Twierdzy Boyen czy Kłodzko. Innym punktem wspólnym jest aktywność grupy rekonstrukcji historycznych, zaangażowanych przy większych imprezach i wydarzeniach historycznych [Twierdza Modlin 2023b].

Dostępność informacji elektronicznej

Uzupełnieniem analizy potencjału produktowego badanych twierdz jest wstępna analiza dostępności stron internetowych oraz informacji o Twierdzach: Kłodzko, Boyen i Modlin, mająca na uwadze oczekiwania nowej generacji turystów, dla których zdobycie informacji on-line stało się powszechną praktyką. Dostępność i innowacyjność stanowią ważne czynniki wpisujące się w standardy turystyki zrównoważonej, a zapewnienie łatwego dostępu do istotnych informacji o tych obiektach może przyczynić się do zwiększenia zainteresowania turystów oraz świadomego korzystania z ich zasobów kulturowych i przyrodniczych.

Tab. 5. Dostępność informacji na stronach internetowych poszczególnych obiektów

Informacje	Twierdza Boyen	Twierdza Kłodzko	Twierdza Modlin
Dostępność stron w wersji mobilnej	+	+	+
Formy zwiedzania	+	+	+
Godziny otwarcia i cennik	+	+	+
Opisy tras turystycznych	+	+	+
Opisy w różnych wersjach językowych	+	+	+
Informacja o udogodnieniach w obiekcie dla osób z niepełnosprawnościami	+	-	+
Strona www z udogodnieniami dla osób z niepełnosprawnościami (powiększony/pomniejszony tekst, skala szarości, wysoki kontrast, negatyw, jasne tło, czytelna czcionka)	+	+	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Twierdza Giżycko 2023; Twierdza Kłodzko 2023; Twierdza Modlin 2023a; Twierdza Modlin.com 2023

Zgodnie z zestawieniem, wszystkie trzy twierdze: Boyen, Kłodzko i Modlin posiadają dostępne informacje na swoich stronach internetowych w wersji mobilnej. Można na nich znaleźć informacje dotyczące różnych form zwiedzania, godzin otwarcia, cenników oraz opisy tras turystycznych. Dodatkowo, strony oferują opisy w różnych wersjach językowych, co ułatwia dostęp do informacji dla zagranicznych turystów. Warto zauważyć, że tylko Twierdza Boyen i Modlin zapewniają informacje o udogodnieniach dla osób z niepełnosprawnościami.

Zakończenie

Wykorzystanie turystyczne fortyfikacji (twierdz) Giżycka, Kłodzka oraz Modlina w różnym stopniu wpisuje się w definicję turystyki miejskiej, kulturowej oraz zrównoważonej. Turyści odwiedzający te miasta pragną poznać obiekty architektury militarnej zgodnie z potrzebami oraz formą organizacyjną wyjazdu. Zgodnie z założeniami turystyki zrównoważonej ich aktywność będzie wpływała na rozwój lokalnej gospodarki, ochronę przyrody, rozbudowę infrastruktury oraz zmiany społeczne. Ważnym aspektem jest dalszy rozwój turystyki miejskiej. W dyskursie na temat rozwoju tej formy turystyki oraz jej dalszych perspektyw, właśnie z uwagi na rozwój miast, turystyka ta będzie odgrywała znaczącą rolę [Królikowska-Tomczak, Machnik 2019]. Ograniczona recepcja miast będzie wymuszała kompromis między mieszkańcami i zwiększającą się liczbą turystów, z tego powodu niezbędnym stanie się wdrażanie rozwiązań umożliwiających realizację potrzeb turystycznych w sposób zrównoważony.

Przekładając powyższe założenia definicji i poszukując odpowiedzi na pytanie zawarte w temacie, Twierdzę Giżycko, Twierdzę Kłodzko oraz Twierdzę Modlin należy rozpatrywać w kontekście najważniejszych aspektów zrównoważonego rozwoju w turystyce, którymi – w myśl definicji Elżbiety Nawrockiej – są: aspekt ekonomiczny: zysk dla zbiorowości, aspekt przyrodniczy: ochrona zasobów naturalnych, aspekt społeczny: tworzenie nowych miejsc pracy [Nawrocka 2010]. Warto także uwzględnić szerszy kontekst pod względem ich wartości kulturowej, położenia geograficznego, dostępności oraz rozpoznawalności turystycznej. Analizowane obiekty posiadają bogate dziedzictwo historyczne. Ich rodowód historyczny można osadzić w okresie rozbudowy XIX-wiecznych twierdz na terenach zaboru pruskiego, rosyjskiego i austro-węgierskiego. Mimo upływu lat stopień zachowania oraz przeprowadzone prace konserwatorskie pozwalają na udostępnienie obiektów do zwiedzania w sposób znaczny. Wszystkie one położone są w miejscowościach o podobnej populacji nieprzekraczających 30 tys. mieszkańców [Polska w liczbach 2023].

Twierdze Boyen, Kłodzko oraz Modlin znajdują się na terenach uznawanych za atrakcyjne turystycznie. Wszystkie miejscowości wykorzystały zachowane elementy obiektów militarnych i w naturalny sposób przygotowały ofertę produktów turystycznych. Przygotowane oferty wykorzystują przestrzeń obiektów, proponując zwiedzanie podzielone na warianty indywidualne oraz zorganizowane. Turyści indywidualni mogą korzystać z przygotowanych tras zwiedzania oraz materiałów informacyjnych, które umożliwiają im poznanie obiektów. Grupy zorganizowane oprócz przemieszczania się po wyznaczonych szlakach mogą skorzystać z dedykowanych produktów turystycznych w formie gier terenowych, zajęć edukacyjnych czy eventów firmowych z elementami rekreacji. Destynacje typowo turystyczne takie jak Twierdza Boyen czy Twierdza Kłodzko dodatkowo wykorzystują fakt zainteresowania wśród turystów zagranicznych, umożliwiając zwiedzanie w językach obcych. Autorzy mają świadomość, że oferta analizowanych obiektów jest cały czas aktualizowana. Podobnie jak zmiany infrastrukturalne, które są konsekwencją trwających procesów adaptacyjnych. Brany pod uwagę jest fakt zachodzących zmian w ofercie i zagospodarowaniu od momentu publikacji niniejszej treści.

Spośród analizowanych obiektów w Twierdzy Boyen oraz Twierdzy Kłodzko funkcjonują zaadaptowane przestrzenie, dzięki którym przygotowano produkty turystyczne umożliwiające ekspozycje wystaw oraz multimedialnych prezentacji.

Wszystkie trzy obiekty wykorzystują także podziemia jako jeden z najefektowniejszych elementów tras turystycznych.

Na terenie Twierdzy Boyen oraz Twierdzy Kłodzko odbywają się wydarzenia historyczno-kulturalne, dzięki którym historię oraz dziedzictwo tych obiektów mogą poznać turyści i mieszkańcy. Ich przestrzenie są również wykorzystywane jako tło do wydarzeń o charakterze kulturalnym, np. koncerty. Bogata historia oraz zaangażowanie grup rekonstrukcji historycznej pozwalają na przygotowywanie w badanych twierdzach widowisk historycznych o charakterze edukacyjnym.

Twierdza Boyen w Giżycku, Twierdza Kłodzko oraz Twierdza Modlin to zabytkowe obiekty militarne, które przeszły znaczące procesy rewitalizacji, zagospodarowania i udostępnienia dla turystów. Ich administratorzy podjęli wiele wysiłku w celu przygotowania atrakcyjnych produktów turystycznych i szeroko rozumianej ochrony dziedzictwa historycznego. Warto odnotować, że współczesne trendy jak i założenia turystyki zrównoważonej bardzo mocno akcentują działania proekologiczne, dlatego dziwi fakt, że w przypadku Twierdzy Boyen i Twierdzy Modlin działania te stanowią jedynie marginalny obszar, który jest usankcjonowany przez podstawowe przepisy wynikające z ustawodawstwa. Natomiast w przypadku Twierdzy Kłodzko, można zauważyć pewne uwypuklenie aspektów ochrony przyrody, chociaż zdaniem autorów nie zajmują one pierwszego miejsca w priorytetach działań administratorów obiektu oraz władz lokalnych. Autorzy zdają sobie również sprawę, że skupienie się wyłącznie na ekologii może sparaliżować rozwój turystyki, nawet tej zrównoważonej w innych obszarach. Wszakże specyfika takich obiektów jak forty z ich podziemnymi przestrzeniami i zamkniętymi pomieszczeniami wpływa na konieczność uwzględnienia innych czynników przy planowaniu działań.

Chociaż nie wszystkie postulaty związane z realizacją zrównoważonej turystyki zostały w pełni spełnione, to analizowane obiekty stanowią przykład kompromisu, który jest odpowiedzią na wymagania i wyzwania związane z ochroną dziedzictwa zabytkowych twierdz. Administratorzy podejmują wiele starań, aby zapewnić, że działania te są autentyczne, choć realizacja może być rozłożona w czasie, a dostępność środków stanowić wyzwanie.

Twierdza Boyen, Kłodzko i Modlin stanowią świadectwo tego, że poprzez zrównoważone zarządzanie zabytkami militarnej architektury można zapewnić ich ochronę, a jednocześnie stworzyć atrakcyjne produkty turystyczne. Administratorzy obiektów kierują swoje działania ku zrównoważonej turystyce i wnoszą ważny wkład

w zachowanie i promocję unikalnego dziedzictwa kulturowego. Dzięki podjętym działaniom związanych z rewitalizacją i udostępnieniem Twierdz: Boyen, Kłodzko i Modlin, wielu mieszkańców znalazło możliwość zatrudnienia zarówno bezpośrednio w samych obiektach, jak i w usługach powiązanych. Ta aktywność miała pozytywny wpływ na świadomość nie tylko lokalnej społeczności dotyczącą ogromnego dziedzictwa materialnego, jakim są twierdze na terenie Polski.

W dwóch przypadkach, Twierdza Boyen i Twierdza Modlin, obiekty stały się punktem wyjścia do nawiązania współpracy międzynarodowej. Dzięki swojej atrakcyjności i znaczeniu historycznemu, przyciągają one turystów z różnych krajów. To z kolei sprzyja budowaniu partnerstw i wymianie doświadczeń między różnymi podmiotami, co zwiększa promocję i rozpoznawalność tych twierdz na arenie międzynarodowej.

W rezultacie, inicjatywy związane z ochroną, udostępnianiem i promocją twierdz militarnych przyczyniają się nie tylko do ochrony dziedzictwa kulturowego, ale również do rozwoju lokalnej gospodarki, tworzenia miejsc pracy i budowania więzi międzynarodowych. Obiekty tego typu stają się nie tylko ważnym elementem krajobrazu kulturowego, ale także dobrym narzędziem rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach, na których się znajdują.

Bibliografia

- Bogdanowski J., 1993, *Sztuka obronna. Natura i kultura w krajobrazie Jury*, Zarząd Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych w Krakowie, Kraków
- Cynarski W. J., 2012a, *Castles as the heritage of Polish fortification art and as a tourist attraction*, „Ido Movement for Culture. Journal of Martial Arts Anthropology”, Vol. 12, No. 4, s. 44-55
- Cynarski W. J., 2012b, *Zamki obronne na ziemiach polskich. Wykorzystanie dziedzictwa sztuki fortyfikacji w turystyce kulturowej*, „Folia Turistica”, nr 26, s. 195-212
- Cynarski W. J., Chała, J., 2015, *Zamki i turnieje: Turystyka pasjonatów kultury militarnej Europy*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, s. 21-35
- Everett S., Aitchison C., 2008, *The Role of Food Tourism in Sustaining Regional Identity: A Case Study of Cornwall, South West England*, „Journal of Sustainable Tourism”, Vol. 16, No. 2, s. 150-167, DOI: 10.2167/jost696.0
- Gmina Giżycko 2021-2025, *Program Ochrony Środowiska dla Gminy Giżycko na lata 2021-2025 z perspektywą do 2028*
- Gmina Miejska Kłodzko 2022-2025, *Program Ochrony Środowiska dla Gminy Miejskiej Kłodzko na lata 2022-2025 z perspektywą do roku 2029*
- GUS, 2021, Główny Urząd Statystyczny, *Turystyka w województwie dolnośląskim w 2021 r.*
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa

- Kielar E., 2007, *Forteczny Park Kulturowy – Twierdza Kłodzko*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, s. 69-77
- Kowal J., 2015, *Twierdza Kłodzko jako obiekt turystyki militarnej*, „Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja”, t. 16, nr 2, s. 107-119
- Krahel S., 2003, *Twierdza Boyen (Giżycko) jako atrakcja turystyczna*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 32, s. 99-115
- Królikowska-Tomczak A., Machnik A., 2019, *Zrównoważona turystyka miejska w kontekście turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, s. 76-98
- Kulpiński J., Prukop B., Rut P., Rejman A., Świder P., Cynarski W. J., 2022, *Defensive Strongholds and Fortified Castles in Poland. From the Art of Fortifications to Tourist Attractions*, „Sustainability”, Vol. 14, No. 6, 3209; doi:10.3390/su14063209
- Mikos von Rohrscheidt A., 2009, *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 20-48
- Mikos von Rohrscheidt A., 2016, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, wyd. 3, Kultour.pl, Poznań
- MSiT, 2008, Ministerstwo Sportu i Turystyki, *Strategia rozwoju turystyki na lata 2008-2014*, Warszawa, luty
- Nastrożny P., red., 2016, *Ars fortificandi. Studia i materiały z dziejów architektury obronnej*, t. 1, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim
- Nastrożny P., red., 2018, *Ars fortificandi. Studia i materiały z dziejów architektury obronnej*, t. 2, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim
- Nawrocka E., 2010, *Rozwój Turystyki i Rozwój Zrównoważony*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 140, „Ekonomia” nr 11, s. 88-99
- Olszewski-Strzyżowski D.J., 2022, *Promotional Activities of Selected National Tourism Organizations (NTOs) in the Light of Sustainable Tourism (Including Sustainable Transport)*, „Sustainability”, Vol. 14, No. 14, 2561, <https://doi.org/10.3390/su14052561>
- Pociborski T., Zienkiewicz A., 2020, *Metoda oceny atrakcyjności turystycznej obiektów zabytkowych*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 91, z. 1-2, s. 143-157
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568
- Wojtuń E., 2012, *Nowa funkcja w starych murach – rewitalizacja terenów fortecznych jako szansa na rozwój i promocję na wybranych przykładach*, „Problemy Rozwoju Miast”, nr 4, s. 77-91
- Wyspa Giżycka, 2000, *Konserwatorskie studium ochrony i zasad zagospodarowania Zespołu Obronnego Twierdza Boyen w formule Fortecznego Parku Kulturowego – Wyspa Giżycka*, opracowane na zlecenie Generalnego Konserwatora Zabytków, Warszawa

Źródła internetowe

- Baśka Murmańska, 2023, [on-line:] <http://www.baskamurmanska>, dostęp: 16.05.2023
- DOT, 2023, Dolnośląska Organizacja Turystyczna, *Badanie wielkości ruchu turystycznego na Dolnym Śląsku 2019-2022*, [on-line:] <https://dot.org.pl/wp-content/uploads/2023/04/Badanie-ruchu-turystycznego-na-Dolnym-Slasku-2019-2022-prezentacja.pdf>, dostęp: 23.04.2023
- Dzieje, 2016, *Warmińsko-mazurskie: turystyczne inwestycje w Twierdzy Boyen*, 14.12, [w:] Dzieje.pl, [on-line:] <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/warminsko-mazurskie-turystyczne-inwestycje-w-twierdzy-boyen>, dostęp: 21.04.2023

- Dziennik Wałbrzych, 2023, *Rekordowa liczba turystów w Twierdzy Kłodzko. Takiego tłumnie było tu nigdy*, 13.01, [on-line:] <https://dziennik.walbrzych.pl/rekordowa-liczba-turystow-w-twierdzy-klodzko-takiego-tlumu-nie-bylo-tu-nigdy> dostęp: 22.04.2023
- Fort Toruń, 2023, [on-line:] <https://fort.torun.pl/>, dostęp: 22.06.2023
- Fort Wrocław, 2023, *Słownik*, [on-line:] www.fortwroclaw.pl/gatsby/sownik/, dostęp: 15.06.2023
- Fortress Reinvented*, 2021, *Unleashing the tourism potential of historical fortresses in the western Balkans*, 7.10, [w:] European Commission: Culture and Creativity, [on-line:] <https://culture.ec.europa.eu/funding/cultureu-funding-guide/case-studies/fortress-reinvented-unleashing-the-tourism-potential-of-historical-fortresses-in-the-western-balkans>, dostęp: 21.04.2023
- Gazeta Olsztyńska, 2022, *Sezon kryzysowy, normalny i lepszy...*, 20.09, [on-line:] <https://gazetaolsztynska.pl/gizycko/867236,Podsumowanie-lata-w-Gizycku.html>, dostęp: 20.04.2023
- Giżycko, 2023, [on-line:] <https://gizycko.pl/adaptacja-obiektow-w-twierdzy-boyen-wraz-z-zagospodarowaniem/>, dostęp: 21.04.2023
- Kather R., 2022, *Wakacje 2022. Krótsze pobyty turystów na Warmii i Mazurach. Mniej też zagranicznych gości*, „Gazeta Wyborcza – Olsztyn”, 16.07, [on-line:] <https://olsztyn.wyborcza.pl/olsztyn/7,174986,28691403,wakacje-2022-krotsze-pobyty-turystow-na-warmii-i-mazurach.html>, dostęp: 20.04.2023
- Liderzy, 2023, [on-line:] liderzyinnowacyjnosci.com, dostęp: : 22.06.2023
- Nowak M., 2023, *Turystyka zrównowazona*, [w:] *Encyklopedia zarządzania*, [on-line:] https://mfiles.pl/pl/index.php/Turystyka_zr%C3%B3wnowa%C5%BCona, dostęp: 22.04.2023
- Podróże Onet, 2022, *Twierdza Boyen w Giżycku: czas zwiedzania, atrakcje, jak dojechać i co zobaczyć?*, [w:] Podróże Onet.pl, 18.03, [on-line:] <https://podroze.onet.pl/polska/warminsko-mazurskie/twierdza-boyen-w-gizycku-zwiedzanie-atrakcje-dojazd-co-zobaczyc/6cdmfp7>, dostęp: 22.04.2023
- Polska w liczbach, 2023, [on-line:] www.polskawliczbach.pl, dostęp: 16.05.2023
- Strefa Turysty, 2023, [w:] Urząd Miejski w Nowym Dworze Mazowieckim, [on-line:] www.nowydwormaz.pl/67,strefa-turysty, dostęp: 16.05.2023
- Suomenlinna Sveaborg, 2023, *A sustainable tourism strategy for Suomenlinna*, [w:] Suomenlinna Sveaborg, [on-line:] <https://www.suomenlinna.fi/en/world-heritage/sustainable-tourism/a-sustainable-tourism-strategy-for-suomenlinna/>, dostęp: 21.04.2023
- Twierdza Giżycko, 2023a, [on-line:] <https://twierdza.gizycko.pl/>, dostęp: 21.04.2023
- Twierdza Giżycko, 2023b, *Trasy rowerowe*, [on-line:] https://twierdza.gizycko.pl/?page_id=3009, dostęp: 22.04.2023
- Twierdza Giżycko, 2023c, *Obiekty wystawowe*, [on-line:] https://twierdza.gizycko.pl/?page_id=1376, dostęp: 22.04.2023
- Twierdza Giżycko, 2023d, *„Poznaj tajemnice Twierdzy Boyen w Giżycku” – oferta zwiedzania dla grup zorganizowanych*, [on-line:] <http://twierdza.gizycko.pl/?p=4663>, dostęp: 22.04.2023
- Twierdza Giżycko, 2023e, *Amfiteatr*, [on-line:] https://twierdza.gizycko.pl/?page_id=3907, dostęp: 22.04.2023 r
- Twierdza Kłodzko, 2023, *Zwiedzanie*, [on-line:] <https://www.twierdza.klodzko.pl/zwiedzanie.html>, dostęp: 22.04.2023

Twierdza Modlin 2023a, *Historia*, [on-line:] <https://twierdzamodlin.pl/twierdza-modlin/historia/>, dostęp: 16.05.2023

Twierdza Modlin 2023b, *Sala Luneta w carskich piwnicach frontu Modlin*, [on-line:] <https://twierdzamodlin.pl/oferta/oferta-dla-osob-indywidualnych-impreza/sala-luneta-imprezy-w-podziemiach>, dostęp: 16.05.2023

Twierdza Modlin.com, 2023, [on-line:] <https://twierdzamodlin.com/blog/twierdza-modlin-nie-istnieje>, dostęp: 23.06.2023

Implementation of Sustainable Tourism Principles by Selected Fortified Objects in Poland Serving as Tourist Attractions - Fact or Fiction?

Abstract

Tourism often has a negative impact on the natural and cultural environment. The challenge lies in finding a way to develop tourism in a sustainable manner, contributing to the protection of natural, cultural, and social heritage rather than its destruction. These considerations apply especially to the most popular types of tourism today, namely urban and cultural tourism, sightseeing tourism, and active tourism. The authors assume that tourist activities carried out in fortified objects (specifically within urban and cultural tourism) should also adhere to sustainable principles. The aim of this article is to examine whether selected fortified objects serving as tourist attractions (Boyen Fortress in Giżycko, Kłodzko Fortress, Modlin Fortress) truly contribute to the implementation of sustainable tourism through their actions (services, offerings, etc.). The article will present various examples of initiatives undertaken within these fortresses that allow for the preservation of cultural and natural heritage while promoting sustainable tourism.

Keywords: fortifications, sustainable tourism, urban and cultural tourism